

dr. Geertrui Van Synghel

‘*Sine clausura*: de oorkonden van het klooster Sint-Elisabethsdal te Boxtel ontgrendeld (1390-1719)’

Lezing Megen, Klooster Sint-Josephsberg, 29 oktober 2018

DIA

Dames en heren,

Sine clausura, zonder slot: treffender kan deze lezing vandaag niet beginnen. Want tot de dag van vandaag zaten de oorkonden van het Clarissenklooster uit Boxtel achter slot en grendel. U ziet hier rechts op de sheet het oudste zegelstempel van het klooster, met een Latijns randschrift. Aangezien in het randschrift het clarissenklooster genoemd wordt, moet het gemaakt zijn na de overgang van de zusters van de tertiariessen naar de Clarissen. Prof. Koldewey dateerde dit stempel rond 1507, maar we dateren dit liever wat ruimer, omdat we weten dat enkele dwarsliggende zusters de definitieve overgang tegenhielden tot in 1513.

Wat kunnen we zeggen over de archiefgeschiedenis en de archiefbewaring? Ik neem de draad op waar de vorige spreker die gelaten heeft, bij de verdrijving van de clarissen uit Boxtel in 1717. Na een kort intermezzo in het Belgische clarissenklooster te Hoogstraten hebben de zusters zich, met hun archief, definitief in Megen gevestigd.

DIA

Dit is de archiefkluis die wij hier in het klooster aangetroffen hebben, daar zaten alle oorkonden op stapels in.

DIA

Om u een idee te geven van de ware grootte, ziet u hier zuster Chiara bij de kluis. Dan lijkt de archiefkluis al heel wat minder groot.

DIA

En de kluis wordt nog kleiner, want het lijkt wel een Russische matroesjka: daarbinnen zit weer een kleinere kluisje, zodat er uiteindelijk maar heel weinig ruimte overblijft voor het opbergen van de oorkonden. Als je bedenkt dat op die drie schapjes ongeveer 195 oorkonden met veel kwetsbare zegels lagen, dan was dat geen ideale berging te noemen.

Het is logisch om te veronderstellen dat alle oorkonden vanuit Boxtel via Hoogstraten naar Megen overgebracht zijn, maar daar zijn ze zeker niet permanent gebleven.

DIA

Dat weten we, omdat David de Kok in de *Bossche Bijdragen* een artikel publiceerde met de titel: *Inventaris van het archief der Klarissen te Megen*. Hij noemt in dat artikel 171 stukken van het klooster Sint-Elisabethsdal in Boxtel. Maar de titel is misleidend: want het overgrote deel van die Boxtelse oorkonden **lag** helemaal niet in Megen: dat waren er maar 58. De overige 113 oorkonden lagen toendertijd in Weert, in het archief van het minderbroedersklooster. En daar zijn ze gebleven tot in 1964, toen de archivaris van de minderbroeders een lade vond met oorkonden van de Clarissen uit Boxtel. Hij liet alles overbrengen naar Megen.

DIA

De inventarisatie van De Kok was erg belangrijk om het archief van het Boxtelse klooster onder de aandacht te brengen, maar het had ook een schaduwzijde. De Kok is

namelijk de oorkonden waarvan hij geen letter meer van kon zien, te lijf gegaan met een scheikundige stof. Om precies te zijn: met geel bloedloogzout. Het resultaat zijn blauwe oorkonden, omdat deze stof met de ijzerionen van de inkt reageert tot Pruisisch Blauw. U ziet hier een voorbeeld waarvan de tekst nu nog te lezen is, maar soms is het helemaal mis gegaan.

DIA

Dit is zo'n oorkonde waar hele passages verminkt zijn, en het is enkel door de fantastische fotografie van Rini van Oirschot dat er überhaupt nog iets van deze oorkonde te lezen is. Om u een idee te geven van de bijzondere kwaliteit van het fotomateriaal in ons project, laat ik u graag twee foto's zien die Rini van de zegels gemaakt heeft.

DIA

Dit is het zegel van de Sint-Michielsabdij in Antwerpen, in rode was

DIA

en dit zijn de restanten van het zegel van de bisschop van Luik. In totaal zijn er voor dit project 940 haarscherpe foto's van alle archiefstukken en de bijbehorende zegels gemaakt. Rini heeft deze digitalisering gedaan samen met Christ van Eekelen, die ook de Beeldbank van Heemkunde Boxtel beheert.

Terug naar David de Kok. Alhoewel hij het archief van het Boxtelse klooster signaleerde, bleef het nog lang onder de radar. Een paar jaar na zijn publicatie (1927) schreef de historicus Juten weliswaar een klein stukje over de Clarissen in Boxtel, maar opmerkelijk genoeg zegt hij dat het archief verloren schijnt te zijn. Hij kende dus het artikel van De Kok niet. Wel een saillant detail is het feit dat hij in zijn kleine bijdrage de volledige tekst van een zestiende-eeuwse oorkonde van het klooster uitgaf, die nu niet meer in het archief zit.

DIA

De Kok zelf had ambitieuze plannen met de Boxtelse oorkonden en in 1934/35 publiceerde hij opnieuw over de geschiedenis van het klooster Sint-Elisabethsdal. Het liefst had hij een Franciscaans oorkondenboek samengesteld, maar hij vond dat daarvoor te veel archiefonderzoek nodig was. Ook de uitgave van de oorkonden van de Nederlandse Clarissen was volgens hem te hoog gegrepen, dus beperkte hij zich tot de Clarissen van Boxtel en gaf 13 oorkonden uit die in Megen lagen. Heel erg vreemd, en echt peanuts, als je bedenkt dat hij 171 oorkonden kende van het Boxtelse klooster. Wat hij wel samen met die 13 oorkonden compleet uitgegeven heeft, is het dodenboek of memorieboek dat opgemaakt is aan het eind van de achttiende eeuw. En dat geeft ons dan weer unieke informatie over de grote kloosterbrand in 1540. Het dodenboek zegt dat 'onze kerk en al onze huijsen waren verbrant, soodat wij niet behielden dan een waschuijs en een kleijn hoenderhuysken, daer wij ons in onthielden'.

Dus het hele klooster brandde af, met uitzondering van het washuis en een klein kippenhok, waar de zusters gingen wonen. Of de kippen het overleefden of poule brulé geworden zijn, wordt hier niet vermeld. Wel worden in datzelfde dodenboek de mensen genoemd die de wederopbouw van het klooster mogelijk gemaakt hebben, en dat waren zonder enige twijfel Boxtelse prominenten. Dit dodenboek is dan ook een belangrijke complementaire bron voor de geschiedenis van het klooster, want in de oorkonden zelf vinden we hier niets over terug.

Dat iemand als David de Kok toegang kreeg tot het archief in het slotklooster van Megen was niet zo verwonderlijk, want hij was een franciscaan. Hij was de eerste en vrijwel

enige die een blik op de oorkonden kon werpen. Hoe moeilijk het was om zelfs nog in de eenentwintigste eeuw de grendels van het archief opzij te schuiven, blijkt uit de pogingen van wijlen Jean Coenen. Hij publiceerde in 2004 de geschiedenis van Boxtel, Liempde en Gemonde en kende het bestaan van het archief in Megen door de publicaties van De Kok. Omdat hij wist dat hier veel informatie over het Boxtelse klooster lag, wilde hij het origineel bronnenmateriaal onderzoeken, maar hij stuitte op de *clausura*.

Het is dan ook niet vreemd dat het uiteindelijk opnieuw een geestelijke zou zijn, capucijn pater Hans de Visser, die de clausura wist te omzeilen. Aanvankelijk raadpleegde hij de oorkonden voor zijn eigen familieonderzoek, maar al snel onderkende hij het belang van de openlegging van dit bijzondere archief. Samen met de toenmalige abdis, zuster Chiara, de kloostergemeenschap, en Heemkunde Boxtel werd een masterplan gemaakt voor de digitalisering en beschrijving van alle oorkonden en brieven. Er werd een Vlaamse paleograaf en oorkondenuitgever gevonden voor de wetenschappelijke ontsluiting, en in 2016 zijn we als werkgroep van start gegaan.

Laten we nu een aantal archiefstukken onder de loep nemen.

Allereerst: we missen een aantal documentaire bronnen van het Boxtelse klooster. Want we hebben geen middeleeuwse cartularia, cijnsboeken, rekeningen, obituaria, of namenlijsten van zusters, om maar een paar bronnen te noemen. Er moeten zeker delen van het kloosterarchief verloren gegaan zijn. Niet alleen de verdrijving uit Boxtel in 1717 was een calamiteit van de eerste orde, ook de zojuist vermelde zware brand in 1540, de plunderingen door Maarten van Rossum drie jaar later én de oorlogsprikelen in 1580. Toen zochten de zusters hun toevlucht in Den Bosch en ze bleven daar 31 jaar wonen. Toch hebben we nu, ondanks alle verstoringen en verhuizingen, nog bijna 200 oorkonden en brieven uit de periode 1390 tot 1719.

DIA

U ziet hier de oudste oorkonde uit 1390, een schepenakte van 's-Hertogenbosch met de zegels van de schepenen in jute zakjes. Het klooster wordt uiteraard niet genoemd in dit stuk, want dat is pas 80 jaar later gesticht (1471). Toch is het logisch dat dit stuk in dit archief zit, want het is bij latere grondtransacties als een oudere rechtstitel aan het klooster doorgegeven. Van dit type stukken van ruim vóór de stichting, de zogenaamde retroacta, zitten er 23 in het archief.

DIA

De allereerste oorkonde waarin de zusters van de derde orde van Franciscus daadwerkelijk genoemd worden, is een schepenoorkonde van Boxtel, van 20 december 1468.

Een stuk dat een cruciale rol speelt in de ontstaansgeschiedenis van het klooster en dat het belang illustreert van minutieus bronnenonderzoek aan de hand van de originele oorkonden. Ik breng even Jean Coenen in herinnering die dit archief niet kon raadplegen en noodgedwongen moest leunen op de summere omschrijvingen in de inventaris van David de Kok. Wat schrijft Coenen over deze oorkonde, die hij zelf niet gezien heeft:

dat ridder Johan van Cronenborch op 20 december 1468 het goed Cronenborch toezegde aan vrouwen van de derde orde van Sint-Franciscus. Hij impliceerde hiermee dat Johan van Cronenborg de kloosterstichter was.

Maar als we deze oorkonde lezen, dan blijkt dat Johan van Cronenborch helemaal niet voorkomt. Wel het goed Cronenborch, maar de familie Cronenborch zelf wordt niet eens genoemd.

Blijft dan de vraag op wiens conto de stichting van het Boxtelse klooster wel kan geschreven worden. Volgens Hans de Visser, die in de gelegenheid was om de oorkonden in het slotklooster te raadplegen, speelde Johan van Cronenborch met zijn erfgenamen een grote

rol. We hebben inderdaad oorkonden waarin staat dat het huis Cronenborch ‘getimmerd’ is door Johan, maar of hij dat daadwerkelijk ook zelf bestemd heeft als klooster, daar hebben we geen gegevens over gevonden. Hans neemt aan dat Johan van Cronenborch de schenking in zijn testament heeft laten vastleggen, maar diens testament is niet overgeleverd.

DIA

Mogelijk is hij op het verkeerde been gezet door deze oorkonde, waar David de Kok een verkeerde samenvatting van maakte. Die schreef namelijk dat Hendrik en Willem van Cronenborch hier de beschikking uitvoeren van ridder Johan van Cronenborch. Hiermee wekte De Kok de indruk dat het om een testamentaire uitvoering ging. Maar die informatie staat helemaal niet in de oorkonde. Wat er wel staat is dat de heer van Boxtel, die familie was van Johan van Cronenborch, het huis Cronenborch geschonken heeft om er een klooster te stichten en dat Hendrik en Willem van Cronenborch die stichting door de heer van Boxtel goedkeuren. De effectieve kloosterstichting lijkt dan ook eerder door de heer van Boxtel gebeurd dan door Johan van Cronenborch.

DIA

Dit scenario wordt bevestigd door de oorkonde van de bisschop van Luik, die u hier ziet. De bisschop keurt de schenking van huize Cronenborch goed en zegt uitdrukkelijk dat dit door de heer van Boxtel gebeurd is – om er een vrouwenklooster op te richten.

Het onderzoek van de originele archiefstukken is dus van wezenlijk belang gebleken voor een correcte reconstructie van de stichting van het klooster. Maar dit onderzoek mag zich niet beperken tot het archief hier in Megen. Want uitgerekend over de Boxtelse kloosterstichting zijn er oorkonden bewaard gebleven die nu niet meer in het kloosterarchief zitten, maar in een register in Den Bosch.

DIA

Dat register is het schepenprotocol van Boxtel, dat Hans de Visser signaleerde in zijn boek over Boxtel. Wie scherpe ogen heeft en paleografie kent, kan lezen dat daar helemaal linksboven staat: fundatie des cloesters tot Boxtel.

De analyse van deze pagina's brengt interessante zaken aan het licht.

DIA

1. Er is 1 gezamenlijke oorkonde geweest, van de heer van Boxtel samen met de pastoor van Boxtel, waarin ze na elkaar, en elk in hun eigen taal, de kloosterstichting beoorkonden. De heer van Boxtel zegt letterlijk: Ik Hendrik van Ranst, heer van Boxtel, heb toegestaan dat in huize Cronenborch, dat mijn oom Johan van Cronenborch getimmerd heeft, zusters van de derde orde van Franciscus mogen wonen. Verder geeft hij gedetailleerde informatie over onder meer het gebruik van de Boxtelse watermolens, het aantal zusters en hun pacht- en cijnsbezit. Hij vraagt ook samen met de pastoor goedkeuring van zijn fundatie aan de bisschop van Luik. Daarna neemt de pastoor van Boxtel de Latijnse tekst voor zijn rekening. Hij hecht zijn goedkeuring aan de stichting en stelt expliciet nog een aantal voorwaarden. Zo moeten de kloosterzusters onderworpen zijn aan de kerk van Boxtel voor een aantal parochiezaken. Dat dit geen loze condities waren en de pastoor een vooruitziende blik had, blijkt uit latere oorkonden in het archief: die gaan over ruzies tussen het klooster, de pastoor en het kapittel over het begraven van parochianen, het opdragen van missen, biechten, toedienen van sacramenten enz. Zoals zo vaak, gaat het hier voornamelijk om pecunia.

2. Een tweede opmerkelijke zaak in dit register is dat er een oorkonde in afgeschreven is van de bisschop van Luik. Die keurt de kloosterstichting door de heer van Boxtel goed,

maar – en hier komt het bijzondere : hij doet dat op 6 januari, meer dan een maand eerder dan de bisschoppelijke stichtingsoorkonde die we nu nog in het archief in Megen hebben.

Het gaat hier duidelijk om twee verschillende oorkonden van dezelfde bisschop, waarbij de jongste een uitbreiding is met concrete reguleringen en bepalingen over bijvoorbeeld het kerkhof, de altaren, de kapel enz. Ook komt hier voor het eerst de naam van het klooster voor: Sint-Elisabethsdal. Het lijkt vreemd dat de zusters de zogenaamd ‘echte’ stichtingsoorkonde van 6 januari niet bewaard zouden hebben, en dat was ook niet zo. We kunnen dat bewijzen aan de hand van een inventaris uit 1674, die nu nog in het kloosterarchief zit.

DIA

Hier bij de blauwe pijl wordt verwezen naar de oorkonden van de heer van Boxtel en de pastoor, én naar de stichtingsoorkonde van 6 januari. En het mooie is niet alleen dat we hierdoor weten dat die stukken toen nog in het archief zaten, maar ook dat ze in de zeventiende eeuw nog steeds 1 pakketje vormden met aan elkaar vastgemaakte oorkonden, precies zoals de kopiist van het schepenprotocol van Boxtel dat 200 jaar eerder opgeschreven had.

DIA

Deze inventaris bracht trouwens nog iets anders aan het licht, en dat sluit aan bij de lezing van Hans de Visser, die het had over de inventiviteit of listen van de zusters. Zij blijken ook enige lenigheid aan de dag gelegd te hebben inzake hun belastingopgave. Want naast de keurige opsomming van hun documenten, zit in deze inventaris ook een apart gedeelte - hier bij de eerste blauwe pijl -, dat onder de pet gehouden werd.

Er worden opzettelijk een aantal inkomsten buiten de boekhouding gehouden. Het bewijs staat op de omcirkelde regel: daar wordt een bezegelde oorkonde met jaarlijkse inkomsten genoemd, en ze schrijven er bij:

‘die gemaect is opt convent tot Hoochstraten, omdat niet in de handen van de heere Staeten en soude komen’. Heel godvruchtig kunnen we dat niet noemen. Het stuk is nu inderdaad spoorloos.

DIA

Dames en heren,

Een pater kapucijn, Hans de Visser, een rechercheur, Christ van Eekelen, een commandant van de brandweer, Rini van Oirschot, en een diplomatica. Het lijkt op het eerste zicht een wat vreemde combinatie, maar wij hebben gedurende drie jaar in perfecte harmonie met elkaar samengewerkt om de oorkonden, brieven en enkele andere bescheiden van het voormalige klooster Sint-Elisabethsdal uit Boxtel te digitaliseren en wetenschappelijk te ontsluiten. Ik ben hen daarvoor zeer erkentelijk. Graag spreek ik ook een bijzonder woord van dank uit aan de toenmalige abdis, zuster Chiara, aan de huidige abdis zuster Angela, en aan de communiteit, voor alle medewerking en de hartelijke, gastvrije ontvangst. Hoe moeilijk het is om een maaltijd in silentium te nuttigen, hebben wij hier aan den lijve ondervonden. Tot slot, vooruitlopend op de officiële lancering, zou ik ook graag Anton Schuttelaars willen danken, die nooit zijn geduld verloor bij de invoer van al dit materiaal op de website van het BHIC. Ik geef nu graag het woord aan Jan Sanders.

Dank u.